Аҩбатәи алекциа

АԤСУА КУЛЬТУРА АТИПОЛОГИАТӘ ХАҾСАХЬА АШЬАҚӘЫРГЫЛАРА
(Аԥышәа)

«… Горы, горы и горы без конца и краю…»
А.П.Чехов

Аплан:
1. Атерминологиатә згәаҭаракәа.
2. Аметодологиатә згәаҭаракәа.
3. Аԥсуа культура аԥсабаратә ландшафт.
4. Ашьхауаҩы исоциалтә хаҿсахьа.
5. Аетнос ашьхараҿы.

Ихадоу атерминқәа: *аԥсуа культура, аԥсуара, ашьхатәыла, ашьхауаҩы, ашьхатә етнос, кавказтәи акультура аландшафт, атипологиа.*

Атерминологиатә згәаҭаракәа. Аԥсуа культура методологиала еиҿкааны ахцәажәара, уи аӄны иҵәаху асоциалтә ԥышәа аарԥшра уадаҩхоит, заа иазгәаҭамзар мыругақәас (инструментқәас) ҳхы иаҳархәо. Урҭ иреиуоуп: амаҭәар аҳәаақәҵара (определение предмета), уи иашьашәалоу азнеишьа аԥшаара (подход, метод), иара убасгьы абызшәатә аппарат (понятийный аппарат) ашьақәргылара.

Раԥхьа иргыланы, хаҭала иалкааны иазгәаҭазар қәнагоуп араӄа атерминқәа: аԥсуа культуреи аԥсуареи.

Аԥсуа культура иазкыу аҭҵааратә литератураҿы атерминқәа аԥсуа культуреи аԥсуареи ласы-лассы иаҳԥылоит. Урҭ, ишаабо еиԥш, еижәлантәу терминқәоуп, аха иаадырԥшуа акы акәу, мамзаргьы культурак еиуеиԥшым аганқәа ракәу макьаназ цқьа еилкаазам. Еилкаамкәа абасӄак еизааигәоу атерминқәа иаадырԥшуа, ииашаны рхархәара уадаҩхоит. Ҵоуп, аҭҵааратә литератураҿы иԥшааун сгәанала ииашоу амҩа: реалла аԥсуаа жәытә-натә аахыс ирымаз, иахьа уажәраанзагь иаарго акультура иаҳа инарҭбаан, ихарҭәаан ахцәажәараан ахархәара амоуп атермин аԥсуа культура, иаҳа иааркьаҿны уи ианахцәажәо – атермин аԥсуара. Аха, иаҭах исҳәоит, арҭ атерминқәа ахьеиқәшәоии иахьеиқәымшәоии, иахьеиԥшуи иахьеиԥшыми еиҿарԥшны рыҭҵаара аҭахуп.

Ҳәарас иаҭахузеи, алекциа аформат иалагзаны ари азҵаара азбара залшом. Ҳара ҳзышьҭоу араӄа хазуп: зызбахә ҳамоу атерминқәа алекциаҿы хархәашьас ирымоу азгәаҭароуп.

Аԥсуа культура ҳәа ҳзышьҭоу араӄа – ари *изеиԥшырку* терминуп, еилкаароуп (понятие). Уи иаанарԥшуеит, хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, аԥсуаа анкьа зны еҿыркааз, ишьақәдыргылаз, аҭоурыхтә маӄәмабаракәа ирыламырзкәа иахьа

уажәрааанза иааргаз асоциалтә дунеи. Абри аҩныҵҟа ишьақәдырӷәӷәеит урҭ рхатәы территориа (аԥсадгьыл), рнапахьы иааргеит рхы азланыҟәыргоз аԥсабаратә ресурсқәа (анхамҩа), идыргылеит асоциалтә инфраструктура, структурала еиҿыркааит асоциалтә система (анапхгара, аԥкарақәа, анормақәа, ақьабзқәа, аҵасқәа уб.иҵ.), иаԥырҵеит абиԥарақәа реиҵаазашьа асистема, рхатәы бызшәа, ахдырра («Ҳара»), адунеихәаԥшра, адинхаҵара, аҟазара уб.иҵ. Аԥсуа культура иаҵанакуеит иара убасгьы Аԥсны знысыз аҭоурых, уи атерриториаҿы иҟоу аекологиатә система, акультуратә баҟақәа, архьитектура уб.иҵ.

Аԥсуара ҳәа ҳзышьҭоу араҟа – аригь изеиԥшырку терминуп, еилкаароуп (пониатие). Уи иаанарԥшуа иаҳарак аԥсуаа реиҿцаараҿы, реиҭаниаараҿы, реибабараҿы рхы иадырхәоз *аетикатә нормақәа ркодекс* (рсистема) ауп. Иааркьаҿны иаҳҳәозар, аԥсуара – ари *хымҩаԥгашьатә* кодексуп.

Ари акодекс аҩыратә форма аманы (ақьаад ианҵаны) иҟазамызт. Уи ыҟан ауаа рыхдырраҿы, ргәынкылараҿы, «аус ауан» ҿырҳәала. Ус ишыҟазгьы амч ӷәӷәан. Еицлабуа ауаа ашьҭан аԥсуара аԥкарақәа рыла ахымҩаԥгара, избанзар ирнаҭоз рацәан. Урҭ рыла зхы ныҟәызгоз (имҩаԥызгоз) еснагь ҳаҭыр иқәын, ахьз иман. Аха урҭ еилазгазгьы лахь имҭакәа дынхазомызт. Убри аҟынтә ажәлар рыԥсҭазааараҿы иаҵшьны ҳаҭыр ақәырҵон аԥсуара.

Избан, изаҭаххазеи аԥсуа культураҿы хазы уи иалкааны ахымҩаԥгашьатә (аморалтә) кодекс аԥҵара? Иазымхазози ауаа рхымҩаԥгашьа аҳәақәҵаразы иара акультура иамаз алшара (апотенциал)? Ари ҷыдала иззааҭгылатәу зҵаароуп, аха уи ҳаԥхьаҟа ҳазыхынҳәып.

Аԥсуа культура ахцәажәраан (аилкаараан) ҳхы иаҳархәо атерминқәа ируакуп *ашьхатәыла*. Аԥсны шьхатәылоуп. Уи азгәамҭакәа аԥсуа культура аилкаара уадаҩуп. Атермин ашьхатәыла иаанарԥшуеит Аԥсны атерриториаҿы иҟоу аԥсабаратә (абиосфератә) ҷыдарақәа: аҳауа, аклимат (атмосфера), адгьыл (литосфера), азқәа (гидросфера), арелиеф, аҵиаақәа (флора), аԥсаатәқәеи аԥстәқәеи (фауна). Шьхатәылан ишьақәгылаз абиосфератә ҷыдарақәа иаҳа уаҩы ибарҭоуп, урҭ акаршәарақәа рҿы иҟоу аԥсабаратә система иадкылан ҳанрыхәаԥшуа. Абиосфератә ҷыдарақәа иагьа дрылаҳкааргьы ауаҩы, зегь дара роуп уи урҭ дырхьыԥшуп, иаҳаразакгьы ашьхақәа рҿы. Ашьхақәа рҿы инхо ауаҩи акаршәарақәа рҿы инхои рсоциалтә хаҿсахьақәа ахьеиԥшым маҷзам. Урҭ реиҿарԥшра араҟа иҳанаҳәо рацәоуп. Уи азоуп аԥсуа шьхауаҩуп ҳәа изишьҭоугьы.

Атермин *ашьхауаҩы* иаанарԥшуеит ашьхатә территориақәа рҿы инхо-инҵуа ауаҩы имҩаԥиго асоциокультуратә ԥсҭазаашьа иамоу аҷыдарақәа. Урҭ аныԥшуеит араҟа инхо ауаҩы ихәыцшьа (ментальность), ихымҩаԥгашьа (менталитет), имҩаԥиго абзазашьа, иаԥиҵо аицынхаратә ԥкарақәа, аԥсҭазаратә нормақәа, ахәшьарақәа рсистема (система ценностей) уб. иҵ.

Иалкаатәуп араҟа иара убасгьы атермин *ашьхатә етнос*. Ари атермин иаҳа иманшәалан иаанарԥшуеит ашьхатә территориақәа рҿы ауааԥсыра еиҿыркаауа асоциалтә еилазаара (социальная общность) аформақәа. Аетнос араҟагьы амакроциалтә гәыԥуп, аха уи ашьхараҿы еиднакыло ауааԥсыра рхыԥхьзара иаҳа имаҷуп. Асоциалтә еиҿкара аганахь ала ҳахәаԥшуазар, аетнос аҩныҵҟа ауааԥсыра иаҳа еилаҵәаны иҟоуп. Аус злоу араҟа аетнос аҩныҵҟа ишьақәгылаз

асоциалтә система арееира, ма аиҕьтәра акәзам, ишыҟоу аиқәырхароуп. Уи иахҟьаны ашьхатә етнос иаҳа нҵра амоуп.

Аԥсуа культура ҳанахцәажәо, иаадыруазароуп иарбан *культуратә ланшафту* уи зҵазкуа. Ишамоу еиԥш аԥсабаратә ҭыԥ (среда) иамазароуп уи культуратә ланшафтк аҩныҵҟа иалкаау аҭыԥгьы. Ҳахәаԥшуазар аԥсуа культура *текстк* аҳасаб ала, акультуратә ландшафт – ари контекступ. Акультуратә текст аилкаара амҩақәа ирукыуп аконтекст ашьақәыргылара.

Араҟа ицәырҵуеит аԥсуа культуреи агьырҭ акультурақәеи реизыҟазаашьа азҵаарагьы. Ҳаарас иаҭахузеи, уи агьырҭ акультурақәа ирылыхәдааны изыҟаломызт. Ус анакәха, аԥсуа культура ҳахәаԥшуазароуп агьырҭ акультурақәа ирыдкылан. Еиуеиԥшым акультурақәа еснагь еиҿцааует, ихеибарҭәааует Раԥхьа иргылан аԥсуа культура зыҿцаауаз уи акәша-мыкәша иҟаз акультурақәа ракәын. Агьырҭ акультурақәа ирҿарԥшуа, иалшоит аԥсуа культура *атипологиатә* хаҿсахьагь аарԥшра.

Атипологиа ҳәа ҳзышьҭоу - аҵара-дырраҿы инарҭбааны ахархәара змоу атерминқәа иреиуоуп. Уи рхы иадырхәоит аԥсабараҭҵаараҟнеиԥш асоциалтә процессқәа реилкаараҿгьы. Ари атермин иаанарԥшуеит аԥсуа культура ааидкылан *азеԥштә хаҿсахьагь*. Заа иҳамакәа аԥсуа культура азеиԥштә хаҿсахьа, типс изҵазкуа еилкаамкәа, уи ахцәажәара ҳцәыуадаҩхоит. Еилыргатәуп араҟа аԥсуа культура иазкны иаадыруеи иаҳзымдыруеи. Иаадыруа ахәшьара ақәымҵакәа, иаҳзымдыруа аилкаара ҳзашьҭалазом.

Аметодологиатә згәаҭарақәа. Ауаҩы дызхыԥшыло имамзар, ахәыцра илшазом. Уи ихдырраҿ еснагь имазароуп сахьак (хаҿсахьак, моделькʼ) дхәыцларц азы. Ахшыҩзцаратә модель ашьақәыргылара аԥсабараҭҵаараҿы иаҳа акыр имариоуп. Иуадаҩуп уи ашьақәыргылара асоциалтә процессқәа реилкаараан, хаҭала акультура ахцәажәараан. Араҟа, К.Маркс ишиҳәоз еиԥш, ҳхы иаҳзархәазом ахимиатә реактивқәа, мамзаргьы агеометриатә фигәрақәа. Урҭқәа зегьы рцынхәрас ҳхы иаҳархәар ауп ахшыҩзцаратә абстракциақәа.

Даеак ала иаҳҳәозар, ҳҿаԥхьа иқәгылоу адҵа анагзаразы раԥхьа иргыланы иаҭахуп ҳзыхцәажәараны иҟоу *амаҭәар* (атема) аҳәаақәҵара. Ари иаанагоит аԥсуа культура *амодель ахаҿсахьа ажәала ааԥшра*. Ари аҩыза адҵа анагзара рацәакгьы иуадаҩзам, избанзар хыхь иазгәаҳҭаз атермин аԥсуа культура иазкны, араҟагьы иазхоит. Иазхоит, избанзар уи «иаҳнарбоит» аԥсуа культура ииашаны аилкаара мҩас имоу.

Акультура ганрацәала еиҿкаау, структурала еилоу цәырҵроуп. Ус анакәха, акультура, аԥсуа культурагь налаҵаны, иамоу аганқәа раарԥшразы иазнеитәуп *комплексла* (ганрацәала). Аха урҭ аганқәа, иара убасгьы акультура азлашьақәгылоу аструктурақәа машәырла еиднамгалазеит. Аструктурақәа реизыҟазаашьа системала еиҿкааyп, урҭ наҟ-ааҟ еихьыԥшымкәа изыҟалазом, еицхырааует, ихеибарҭәааует. Ус анакәха, акультура аилкаара иазнеитәуп *системалагьы*.

Аха акультуратә система азбахә анаҳҳәо, иаадыруазароуп уи шреиԥшым аԥсабараҿ иаҳԥыло амеханикатә, ма аорганикатә системақәа. Системала акультура еиҿызкаауа ауаа роуп. Ауаҩы хықәкыс дзышьҭоу еилкааны имамкәа,

акагь ҟиҵазом. Насгьы, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, азәы ихала иԥсҭазара изеиҿкаазом; уи еснагь социалтә гәыԥк далахәызароуп. Ус анакәха, акультура системала аиҿкаара азкызароуп *аколлективтә хыҵәкы* анагзара.

Аколлективтә хыҵәкы амч азҭо *аколлективтә хшыҩҵак* ауп. Урҭ ҩыныҵҟала еиларсуп. Аколлективтә хыҵәкыи аколлективтә хшыҩҵаки роуп ауааԥсыра социалтә гәыԥк аҩныҵҟа еидызкыло. Даҽа ак ала иаҳҳәозар, социалтә гәыԥк аҩныҵҟа зеидызкылаз ауаа ирымазароуп еицырзеиԥшу *ахыҵәкыи ахшыҩҵаки*.

Иазгәаҭатәуп араҟа даҽакгьы: иҟоуп аԥстәҵәагьы коллективтә формала зхы ныҟәызго. Аха урҭ иреиԥшзам ауаа еиҿыркаауа асоциалтә коллектив. Ауаа *еилыркаауеит* ишьаҵәдыргыло асоциалтә еиҿкаара хыҵәкыси хшыҩҵакыси иамоу. Аԥстәҵәа ирҷыданы ауаа ирылшоит *еилкааны аеиҿкара*. Ари иаанагоит: аԥсуа культура аилкаара иазнеитәуп *синергиалагьы,* избанзар уи ашьаҵәгылара иаман астратегиатә *хыҵәкы, ахшыҩҵак, аеиҿкара*.

Аԥсуа культура ахцәажәара зхаҭәаахом, уи аҩныҵҟа ишьаҵәгылаз *ахәшьраҵәа* (ценности) рсистема азгәамҭакәа. Ари асистема иерархьиала еиҿкаан. Уи иабзоураны аԥсуа культура аҩныҵҟа ишьаҵәыргылан иҭышәынтәалаз асоциалтә ԥсҭазаара. Ауаа зышьҭаз араҟа, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, абри аԥсҭазаара ишыҟаз аиҵәырхаракәын, аха загь дара роуп уи (аԥсҭазаара) аамҭала *аеаԥсахуан*. Ари иҳаднаҵоит аԥсуа культура ахцәажәара *ҭоурыхлагь азнеира*. Синхронно-диахроннла уи ахәаԥшра иаҳнарбоит аԥсуа культура аҿиара иамаз аҭоурыхтә *хырхарҭа* (направление).

Араҟа ахархәара амазароуп иара убасгьы *аиҿарԥшратә* (акомпаративистикатә) *метод*. Иуадаҩуп аԥсуа культура аилкаара, уи агьырҭ акультураҵәа ирыдкылан ҳамыхәаԥшыкәа. Ишьаҵәыргылазароуп аԥсуа культура агьырҭ акультураҵәа иазлареиԥшуи иазлареиԥшыми, иазларзааигәои иазларзааигәами. Иарбанзаалакь хаз иҟоу акультура, ус анакҿха аԥсуа культурагьы, иамазароуп азеиԥштә ҟазшьарбагаҵәа. Аха иамазароуп уи ахатәы иҷыдоу аҟазшьрбагаҵәагьы. Урҭ аамырԥшыкәа, иалшоит аԥсуа культура агьырҭ акультураҵәа иҳацәрылаҩашьар.

Аԥсуа культура аԥсабаратә ландшафт. Хыхь иазгәаҭоу аԥсуа культура аилкаара азнеишьа, ҳәарас иаҭахузеи, араҟагьы ҳхы иаҳархәар алшоит. Амала уигь ахьзымхо ыҟоуп. Аԥсуа культура аилкаара *аекологиалагь иазнеитәуп*. Ҵоуп, аԥсуа культура зхылҵыз араҟа имҩаԥысуаз аԥсабаратә еволиуциатә процессҵәа ракәзам. Уи мазеины, ма ҳамҭаны аԥсуаа азәгьы иримҭазеит. Аԥсуа культура аԥызҵаз, еиҿызкааз аԥсуаа роуп. Уи ашьаҵәгылара, аҿиара иалахәын аԥсуаа рабиԥараҵәа зегьы. Иахьа уажәраанзагь иаазгаз дара роуп. Рхатәы культурала аԥсуаа рхы рыхьчон, иныҟәыргон, абиԥараҵәа еиҵараазон. Ирымаз акультура дара ирызхон, идыԥшыламызт. Уи ирнаҭон алшара агьырҭ ажәларҵәа рхы рыламырҩашьакәа рыҿцаара. Дара агьырҭ ажәларҵәагьы аԥсуаа даҽа жәларык ирыладырҩашьомызт.

Аха ари иаҳнаҭом азин аԥсуа культура аилкаара (ахцәажәара) азнеира уи иаҵанакуа атерриториаҿы иҟоу аԥсабаратә еилазаара азгәамҭакәа. Акультура зырҿио ауаҩы иоуп, аха арҿаратә процесс аан уи дзышьҭоу алҵшәа злыихуа имазароуп. Насгьы арҿиаратә процесс изымҩаԥгом, дызхыԥшыло џьара акы

имамкәа. Абиблиа иазлаҳәо ала, анцәагьы иара ихаҿсахьа дахәапшны акәын ауаҩы дшишоз. Асоциалтә рҿиараан ауаҩы, рапхьа иргыланы, ихы иаирхәоит имоу аԥышәа, алшара, дзышьҭоу ахықәкы уб.иҵ. Иазгәеиҭароуп уи иара убасгьы икәша-мыкәша иҟоу аԥсабаратә ресурсқәа, аҭагылазаашьа, илаԥш иҵашәо, илымҳа иаҳауа, иҵәанырра зхьысуа ахҭысқәеи аҵәырҵрақәеи.

Аԥсны атерриториаҿы иҟаз аԥсабаратә ҭагылазаашьа (аҳауа, аклимат, азқәа, афлора, афауна) ара ишьақәгылоз акультура ианымԥшыр залшомызт. Ара иҟаз аресурсқәа ракәын, рапхьа иргыланы, ауаҩы инапахьы иааигоз. Урҭ азгәамҭакәа, анхара-нҵыра напы изаркуамызт уи. Ҵоуп, илшон ауаҩы икәша-мыкәша иҟаз аԥсабаратә ҭагылазаашьа *аԥсахра, аиҭакра* (изменение) иагьиԥсахуан. Аха убри аамҭазы аԥсабаратә нормақәа иеырҭеигзалар акәын. Урҭ реилагара иҟазааразы ишәарҭан. Абри ашәарҭара аеацәыхьчаразы ауаҩы имҩаԥигалар акәын, иара убасгьы, аԥсабара *аеанраалара*, *аеаршьцылара* (приспособление, адаптация). Ауаҩтәыҩса иԥсҭазаараҿы аԥсабаратә ҭагылазаашьа *аԥсахреи аеанраалареи* наҟ-ааҟ еиҿагылоу, аха хаз-хазгьы изымҩаԥымсуа процессқәоуп. Ажәак ала, ҳҿапхьа иәгылоу азҵаара ахцәажәаразы иаарԥштәуп иара убасгьы аԥснытәи аԥсабара ахаҿсахьа.

Аԥсны Кавказ иаҵанакуеит. Уи ыҟоуп Аладахьтәи Кавказ мраҭашәара аганахь ала, мамзаргьы Амшын Еиқәа аԥшаҳәаҿы мрагылара аганахь ала. Кавказ атерриториа, иара Амшын Еиқәагь налаҵаны, Адгьылбжьаратә Амшын еиднакыло азона иаҵанакуеит ҳәа иԥхьазоуп. Абраҟа еиларсуп аконтинтқәа хԥа: Азиа, Африка, Европа. К.Ясперс иажәақәа рыла иаҳҳәозар, абраҟоуп *аҭоурыхтә* аамҭа («осевое время») ахы ахьакыз. Аиашаз, жәытә-натә аахыс араҟа еинион, еиҿцаауан еиеиԥшымыз ажәларқәа, акультурақәа, ацивилизациақәа. Урҭ рхыԥша макьанагь адунеи иқәсуеит. Иахьа араҟа имҩаԥысуа аибархxарақәа машәырмзар акәхап? Аха уи даеа зҵаароуп. Ҳхынҳәып Аԥсныҟа.

Аԥсны шьхатәылоуп. Ашьхақәеи аҿаҩарақәеи ирыҵаркуа атәыла атерриториа иадкыланы ҳахәаԥшуазар 80% инархыҳәҳәоит. Иаанхаз 10% маҷк инареиҳаны амшын аԥшаҳәаҿы иҟоу аҟьаҟьара иаҵанакуеит. Насгьы ашьхақәа араҟа акыр еиҳаракуп. Џьара-џьара ашьхақәа амшын аԥшаҳәаҟынза иаазоит. Амшын аԥшаҳәаҟынтәи Кавказ ашьхақәа ладеи-ҩадеи ҳәа иахьеиҩшо аҟынза 66 км. роуп ибжьоу. Абасҟак ишмаҷугьы абри атерриториа аиҳаракышьа (вертикалла) ҳахәаԥшуазар х-зонакны иаҳшар алшоит: *ага, аҿаҩа, ашьхара*. Ус иаҳшар алшоит араҟа изызҳауа аҵиаа, иҟоу аԥстәқәа, инхо ауаагьы.

Араҟа иазгәаҭазар қәнагоуп ауаҩы дазқәаарыхуа иара адгьыл (литосфера) зеиԥшроугьы. Аԥсны атерриториаҿы иаҳԥыло адгьыл уарла-шәарламзар иаԥшьуп, аиқәара змоу маҷуп, имаҷуп аԥслымзра, ирацәоуп ахаҳәра, анаарақәа. Ласы-лассы иауа ақәа, иаҳаразакгьы ақәаршыҩқәа ихту адгьылқәа рызәзәоит. Уи иахҟьаны аеаҩра бзиа аарыхразы адгьыл ацхыраара (арԥсылара) аҭахуп.

Ибеиоуп Аԥсны зылагьы (гидросфера). Амшын адагьы ирацәоуп араҟа азҭачқәа, азиасқәа. Урҭ зегьы ахьыҵыҵуа Аԥсны атерриториаҿоуп, мыцхәы ицқьоуп, ибеиоуп аԥстәқәа, иара ауаҩгьы дналаҵаны, рорганизм иаҭаху аелементқәа (аминералқәа уб.иҵ.) рыла. Азыиасқәа артериа иаҩзоуп; урҭ ирыбзоураны аҵиаагьы, аԥстәқәагьы, ауаҩгьы ирыгзам ацәаакыра. Рыхққәа

рацәамзаргьы азыиасқәа имаҷымкәа аԥсыз рҭоуп. Урҭ иреиуоп акалмаҳа, амалагәыр уб.иҵ. Аҭыԥантәи арелиеф иахҟьаны аратәи азиасқәа цәгьа иаґьуп, ирацәаны аенергиа рымоуп, «рлеишәагьы» цәгьоуп.

Ҳәарас иаҭахузеи, Аԥсны иамоу агидроресурсқәа ҳанрыхцәажәо амшынгьы азгәаҭатәуп. Уи иаҵанакуа мыцхәы ирацәоуп ауаҩы иԥсҭазаараҿы. Амшын иаанагоит, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, аҳауа ҟәанда, ирылахәуп еиеиԥшым атмосфератә процессқәа. Уи иамоуп аԥсызқәагьы: амшынҳәа (адельфин)… Насгьы амшын иабзоураны араҟа инхоз ауаа ирылшон уи акәша-мыкәша инхоз ажәларқәа рыҿцаара.

Атмосфераҟны имҩаԥысуаз апроцессқәа ирыхҟьаны Аԥсны ишьақәгылеит асубтропикатә климат. Уи ҟәандоуп, ицәаакуп, иаҳаразакгьы амшын аԥшаҳәаҿы. Арҟа ирацәаны ақәа ауеит, ашьхарахь – асы. Ашықәсазтәи абжьаратә температура 15,8º ыҟоуп. Аладахьтәи Атлантикатә аокеан аҟны иасуа аԥша ҟәандақәеи урыстәылатәи акаршәрақәа рҟынтәи иааауа аԥша хьшәашәақәеи Кавказ ашьха ҳаракырақәа рҟны еиниоит. Урҭ реилазҩаара иабзоураны ишьақәгылеит арҟа иҷыдоу аклимат – кавказтәи аклимат. Ари аклиматгьы аԥстәқәа, иара ауаҩгьы дналаҵаны, ргәаабзиаразы цәгьа изҩдоуп.

Аԥсны атерриториаҿы ишьақәгылоз аԥсабаратә (литосфератә, гидросфератә, атмосфератә) ҭагылазаашьа иалахәын аҵиаақәагьы (афлора). Урҭ рыла иҩычоуп Аԥсны. Аҵиаақәа (аккарақәеи абнақәеи) ирыҵаркуа атерриториа араҟа 60% рҟынза иназоит. Ибзианы ирызҳауеит даара зыхә ҳараку аҵла хккқәа: ааҵла, ашыц, аџь, ахьа, ашә, ахьаца, ал, ара, аԥса, алакациа уб. акыр иҵ. Аҵиаа рхыккқәа араҟа даара ирацәоуп. Урҭ рхыԥхьазараҟны иҟоуп асубтропикатә ҵиаақәагьы: амагнолиа, апальма, акипарис, аевкалипт уб.иҵ. Аԥсны ишьақәгылаз иахьа уажәраанзагь еиқәханы иҟоу афлора инанагзоит ауаҩы иԥсҭазараҿы хәы змам ароль.

Аԥсны атерриториа беиоуп аԥстәқәеи аԥсаатәқәеи (афауна) рылагьы. Араҟа иҿио аԥстәқәа иреиуоуп: амшә, абга, ақәыџьма, абгахәыҷы, абынҳәа, аашьышь, абынцгәы, абґаб, ашьабысҭа, ажьа уб.иҵ. Аԥсаатәқәа рахьынтә ара иазгәаҳҭар алшоит: ашьхауарбажә, акаԥкаԥ, ахьшь, ахьшьыцба, абынкәты, ацыблыкь уб. иҵ. Аԥшәмара руеит араҟа зыхкы рацәоу аҵар. Иазгәаҳҭар алшоит иара убасгьы: ирымҩатәны Аԥсны икыдгылоит аԥхарра иашьҭалан ладеи-ҩадеи зҭыԥ зыԥсахуа аԥсаатәқәагьы; акәата, ача уб.иҵ.

Аԥсны ишьақәгылаз аԥсабаратә комплекс ааидклан ҳахәаԥшуазар, иаабоит уи ишаныԥшуа *абиоеиуеиԥшымра* (биоранообразие). Абиоеиуеиԥшымра араҟа иаҳа ирацәоуп Кавказ иаҵанакуа агьырҭ арегионқәа рҟны ааста. Даеак ала иаҳҳәозар: Аԥсны атерриториаҿы метрак аҩныҵҟа иҟоу араҟа абиообиектқәа рхыԥхьазара иаҳа ирацәоуп (А.К.Темботов) ареспублика акәша-мыкәша иҟоу арегионқәа рҟны ааста. Насгьы иара абиоеиуеиԥшымра Аԥсны аҩныҵҟагь зехьынџьара еиԥшым. Уи аныԥшуеит Аԥсны атерриториа ҳанахәаԥшуа *аурала* (длина), *аҭбаарала* (ширина), *агыларала* (вертикаль).

Ҳцәажәара хыркәшо, даеа зныкгьы иазгәаҳҭап: ауаҩы инхара-инҵыразы аԥснытәи аԥсабара иамоу аресурстә потенциал даараза ибеиоуп. Уи икәша-

мыкәша, инапы ахьыназоз, иааигәара иман зда ԥсыхәа имамыз аԥсабаратә ресурсқәа.

Ашьхауаа́ы исоциалтә хаҿсахьа. Аха ари иаанагом ауаа́ы ииҭахыз згьы араҟа имазеины иоуан ҳәа. Ауаа́ы аԥсабараҟнытә имаз ииҭахыз *злыихуаз* акәын. Иԥсҭазара ирманшәаларц азы иааигәара *ирхиар* акәын азырыжәтә ахьитоз, аҵиаа ирылихыр акәын ауҭраҭых, абаҳча, ақәаҵа, анхама́атә маҭәахәқәа, арыц (ахәыз, аԥш, аҟәыд, амахәыда уб.иҵ.) аарыхразы адгьыл аус адиулар акәын, абнатә ԥстәқәа ирылхны аа́натә ԥстәқәа (ала, аҳәа, ажә, аҵьма, ауаса, акәты, ашәишәи уб.иҵ.) аниҵар акәын. Ажәак ала, ауаа́ы, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, икәша-мыкәша иҟаз аԥсабаратә ҭагылазаашьа «иреиуан», иԥсахуан дзышьҭаз ихатәы интересқәа иаҳа ирықәшәо иҟаиҵарц азы.

Аха иара ишиҭахыз еиԥшҵәҟьа аԥсабараҿ ишьақәгылаз аҭагылазаашьа изыԥсахзомызт. Исҭаху згь аласгзоит ҳәа аԥсабара азнеира иахькәым дкылнагар алшон. Уи елыикаауан ауаа́ы. Убри аҟынтә аԥсабараҿ иҟаз аҭагылазаашьа иаргьы иеанираалар акәын. Абри апроцесс – аԥсабара анаалара (адаптация), бжеиҳан изгәамҭазакәакәын ишыма́аԥигоз. Аха згь дара роуп иара апроцесс ма́аԥысуан. Аԥсабара ахаҿсахьа ауаа́ы иныԥшуан, ишаныԥшуаз еиԥш аԥсабарагь иара ауаа́ы ихаҿсахьа. Ауаатәа́ыса рыа́ныҵҟа иаҳԥыло асоциокультуратә еиуеиԥшымрақәа – арасатә, антропологиатә, аинфраструктуратә, архитектуратә, ахыма́аԥгашьатә уб. иҵ., аԥсабараҿ иҟоу абиогео еиуеиԥшымрақәа иахьрымадоу рацәоуп. Аԥсабараҿ иҟоу аҷыдарақәа азгәамҭакәа, иуадаа́уп хаз иалкаау акультура аа́ныҵҟа иаҳԥыло аҷыдарақәагьы реилкаара.

Абри азакәанеизшәара «аус шауа» иаҳа уаа́ы ибарҭоуп ашьхауаа, кавказаагь, аԥсуаагьы нарылаҵаны, рыԥсҭазаашьа ҳанашьклаԥшуа. Араҟа ауаа́ы акаршәрақәа рҟны инхо иаасҭа иаҳа аԥсабара дахьԥшуп. Уи ашьхақәа «рмаршә кны» ихы ма́аԥимгалар ада ԥсыхәа имазам. Урҭ иаадырԥшуа амч аҿаԥхьа ауаа́ы акыр иаҳа дымчыдоуп, илшара маҷуп. Араҟа ашәарҭара еснагь ицрыхоит, мыцхәы игәы иеаныззароуп, длахҿыхзароуп. Ҵоуп, ақәылаа́ иҿаԥхьа ахыхьчара иаҳа акыр изымариоуп: афортификациатә ргыларақәа уб. иҵ. иҭахзам, избанзар урҭ згь (абна, аҟәаԥа-ҿаԥара уб. иҵ.) мазеины иара аԥсабараҿ иҟоуп. Аус злоу араҟа аԥсабара «инаҭо» алшарақәа ишақәнагоу еиԥш рхархәароуп. Аха иара ашьхараҿ, аҟәаԥа-ҿаԥараҿ, акаҵәараҿ аԥсҭазаара иацу иҷыдоу ауадаа́рақәа, аҵьабаа азгәамҭакәа ахыма́аԥгара иалшоит иахылҵыр ашәарҭара. Уи рныԥшуеит аԥстәқәагьы, иаагозар, аа́натә ԥстәқәа. Урҭ архарақәа рҿи ашьхарақәа рҿи рхы шыма́аԥырго еиԥшзам.

Ҳәарас иаҭахузеи, Кавказ атерриториаҿы ауаа́ы иԥсҭазаара, хаҭала иаагозар анхама́а, аиҿкаараҿы аԥсабара «ахьицхраауаз» маҷзамызт. Имоуп уи араҟа ицқьоу аҳауа, афатә-ажәтә. Иманшәалоуп араҟа еиуеиԥшым анхама́атә наплакқәа (ашәарыцара, адгьыл ақәаарыхра, арахә раазара, ашьхымзаазара, абналых ахархәара уб.иҵ.) реиҿкаара. Иманшәалоуп иара убасгьы Кавказ иааннакыло агеополитикатә ҭыԥгьы. Араҟа ииасуеит ладеи-а́адеи, мрагылареи мраҭашәареи еимаздо ама́ақәа. Урҭ ирыбзоураны кавказаа ирылшон агьырҭ ажәларқәеи акультурақәеи рыҿцаара, аха убри аан ицәырҵуаз ашәарҭарақәагьы маҷзамызт. Ус имариам акаршәрақәа рҟны еиԥш иара Кавказ атерритория

анапахьы аагара. Адгьыл ақәаарыхра илшоит араҟа ауаӧы, аха иара адгьыл маҷуп. Ашьхақәа рҟны уи дызқәаарыхуа атерриториа мыцхәы иҭшәоуп, аеҟьарҭа имазам. Ҵоуп, уи инаҭоит хкы рацәала еиуеипшым ақыҭанхамӧатә продуктқәа, аха урҭ маҷын. Изымхо аагарҭа иманшәалан имазамызт. Ихы, иҭаацәа, исасгьы дналаҵан иазланыҟәигоз инапала иааирыхыр акәын. Аилахәаахәҭра амеихак ашьхауаӧы ипсҭазараҿы дааразa иҭшәан. Уи иахҟьаны апсабара инаҭоз изирхон, иеалаигзон, деичаханы ихы иаирхәон. Абиогеоценоз анормақәа дырҭыцзомызт. Урҭ реилагара иахьакәым дышкылнагоз гәныхәҵысҭала еликааун. Убри аҟынтә уи есааира иеникылалар акәын, имӧапигалар акәын аскеттә бзазара. Рацәак ифомызт, рацәак ижәуамызт рацәакгьы ицмызт, ишәагаагьы мыцхәымызт. Мыцхәы изцыз, ма иауыз ашьхара даманшәаламызт, данааломызт, аеықәтәара ицәыуадаӧхон. Ашьхара данааларц азы ауаӧы еснагь длах-ҿыхза, дласза, дкалаза дыҟазар акәын. Амал рхарагьы иара дашьҭамызт. Ихы ахәшьара аҭаразы универсалтә критериас имаз *апсреи-абзареи* ракәзамызт – *ахьзи-ахьмызги* ракәын. Акы заҵәык малс иара дзышҭаз ахьз акәын. Уи иехаз даеа хәшьрак иара идунеи аҿы иҟазамызт. Ҵоуп, ахьз арҳарагьы ус имариамызт, аха уи ҳапхьаҟа иаҳзыпшу даеа зҵаароуп.

Ашьхақәа ахьиныпшуаз ара инхоз ауаӧы анхамӧаҿ мацара акәмызт. Урҭ аныпшуан исоциалтә заанаҭқәагьы. Ашьхауаӧы, рапхьа иргыланы, *деибашьӧын*, нас *дынхаӧын* (даарыхӧын). Арҭ ихадаз социалтә функциақәан ашьхауаӧы изы. Урҭ рыбжьара *дагьшәарыцаӧын*. Ашәарыцара араҟа, абас ухәар ауазар, аӧбагьы афункциақәа еиднакылон, рынагзара иацхраауан. Изаанаҭ хадақәа ирышьашәалан изахын ишәиҵоз амаҭәагьы. Урҭ рахьынтә аибашьӧы имаҭәа зегь реиҳа апыжәара аман. Уи ишәын ауаа рахь данцәырҵуаз, ацәгьараҟны, абзираҟны. Амала ицәамаҭәа ипсахуазаргьы, иабџьар еснагь иара иҟны иҟан. Ашәарҭара аеацәыхьчера зегьы ирыцкын уи ипсҭазаараҿы.

Иазгәаҳҭап даеа зныкгьы: ашьхақәа аныпшуан ара инхоз ауаӧы идунехәапшра, ихәыцшьа, ихымӧапгашьа, итәашьа, игылашьа, иныҟәашьа уб. иҵ. Ӧапхьа даҳгәалаҳаршәар алшоит араҟа аурыс шәҟәӧӧы ду Антон Чехов. Уи Апсны даныҟаз ибеит апсуаа. Блаҵарыла иазгәеиҭеит урҭ *реилаҳәашьа*, иара убасгьы *рныҟәашьа* иамаз ачыдарақәа, аха ицәыуадаӧхеит ииашаны аилкаара. Ашәҟәӧӧы *аашьацәазшәа* ибеит апсуаа. Урҭ рныҟәашьа ианыпшуаз аашьаӧ иакәзамызт, *ашьхауаӧы иныҟәашьакәын*. Ашьхараҿы ауаӧы дласны акаршәраҿеипш дызныҟәазом. Араҟа, аҟәапа-ҿапараҿы, аныҟәарагь аҵьабаа мыцхәы аҭахуп: еснагь шаҟа ӧада дхало аҟара лада дылбааyеит. Уахыки еэнаки рыӧныҵҟа изыпҵәоу амч (аенергиа) изхартә еипш ехыишаларoуп. Ас еипш иҟоу ауадаӧрақәа имазам акаршәрақәа рҿи инхо ауаӧы.

Аха зегь дара роуп ашьхауаӧы егьишьоит ашьхараҿы анхара-нҵыра. Уи убасҟак дашьцылахьеит ашьхара, араҟа анхара иара иаҳа изымариоуп. Дашьҭазам уи ашьхара ааныжьны нхараҳәа акршәрақәа рахь аиасра. Акаршәраҿы анхара иара иаҳагьы ицәыуадаӧуп, ишицәыуадаӧу еипш акаршәраҿ инхо ашьхарахь нхараҳәа аиасра. Ус иҟоуп апстәқәагьы. Иаагозар, ашьхабга (горный волк) ашьхараҿы аҟазаара «еигьнашьоит». Рыцҳарак иақәшәаны акаршәрахь иқәнагаларгьы, уа иаанҿасзом – иашьҭалоит ашьхарахь ахынҳәра. Ус

ауп ахы шымҩапҥнаго акаршәраҿ иҟоу абгагьы. Ус ауп ауаҩгьы ихы шымҩапҥиго, уи ашьхатә културала ихы анныҟәиго.

Аетнос ашьхараҿы. Хыхь ҿеазахшәеит иааркьаҿны, аха *изеиҥшыркны* ашьхауаҩы исоциалтә хаҿсахьа аарҥшра. Ари ахаҿсахьа, ҳәарас иаҭахузеи, кавказаагь, аҧсуаагьы налаҵаны, иаҵанакуеит. Амала хыхь иаҳарбаз ахарҭәаара аҭахуп. Уи ахарҭәаараз ҳцәажәара аконтекст иҵегь ирҭбаатәуп.

Еилкааупп, ашьхауаҩы ихала дшыҟамыз. Уи дрылахәын иҭаацәа, еиуеиҥшымыз асоциалтә гәыҧқәа: агәылацәа, иуацәа, иҭынхацәа. Дрылахәын аҳаблаҿ, аобшьинаҿ, ақыҭаҿ инхоз ауаагьы. Ажәак ала дрылахәын уи амакросоциалтә гәыҧ аҩныҵҟа имҩаҧысуаз апроцессқәа зегьы: ахыхьчара, анхамҩатә усура, абиҧарақәа реиҵаазара уб. иҵ.

Амакросоциалтә гәыҧ ҳәа ҳзышьҭоу араҟа, раҧхьа иргыланы, *аетнос* ауп. Ари атермин машәырны иалҳамхзеит: уи иаҳа иманшәалан иаанарҥшуеит шьхатәылан ишьақәгылаз асоциокултуратә ландшафт структурала *ишеиҿкааз*. Аетнос ашьхараҿы иааннакылоз аҭыҧ иаҳа уаҩы ибарҭоуп Кавказ аҿарҥштәы аагозар.

Иааидкылан ҳахәаҧшуазар ҭоурыхла араҟа ишьақәгылаз асоциокултуратә ландшафт аҭҵааратә литератураҿ кавказтәи акултура ҳәа иҧхьзоуп. Уи иамоу *ахатәы хаҿрала, ичыдоу атип ала* ирылаҳкааует, иаҳҳәап европатәи, ма амрагыларахьтәи акултурақәа. Урҭ иахьреиҥшугьы ыҟоуп, аха иахьреиҥшымгьы рацәоуп. Ҩныҵҟала ҳазнеиуазар кавказтәи акултура, араҟа ицәырҵуеит ҵҩа змам асоциокултуратә еиуеиҥшымрақәа. Кавказ иҟоу аҧсабаратә еиуеиҥшымрақәа ҳҧылоит акултураҿгьы. Ирацәоуп, иаҳҳәап, абызшәақәа. Акоуп ҳәа иаҳаҧхьазо акултура иамазам иакыу, зегь еицырзеиҥшу абызшәа. Џоуп, европаагьы, мамзаргьы амрагыларахь инхо ажәларқәагьы ирымазам иакыу, еицырзеиҥшу абызшәа. Аха Кавказ иаабар алшоит аналог змам афактқәа. Иаагозар, иҟоуп араҟа қыҭак аҩныҵҟа рхатәы бызшәала иахьцәажәо (Дағьсҭан).

Даеак ала иаҳҳәозар, иакыу акултуратә ландшафт шоит араҟа структурала. Ари аландшафт шьақәгылоуп еиуеиҥшым аетносқәа рыла. Ирацәоуп урҭ ахьеиҥшқәоу, аха иҟоуп иахьеиҥшымгьы. Иалшоит кавказтәи аетнос *имачу* аетнос ҳәа иҳаҧхьзар, избанзар уи еднакыло ауааҧсыра рхыҧхьзара рацәазам. Имачуп аетнос иаҵанакуа атерриториагьы. Араҟа, ашьхараҿы, имачу асоциалтә гәыҧ иаҳа лҵшәа амоуп. Имариоуп аетнос аҩныҵҟа аеиҿкаара, анапхгара. Анапхгаратә институт иҟанаҵаша дара ауаа иҟарҵоит. Иҟазам араҟа аполициа (амилициа), апрокуратура уб.иҵ. ауаҩы ихымҩаҧгашьа иахылаҧшуаз. Дарбанзаалакь илшон ихымҩаҧгашьа аҳәаақәҵара аетнос аҩныҵҟа иаҧҵоу аҧҟарақәа рыла. Урҭ реилагара ахәшьара ақәырҵон азбарҭаҿ. Иақәызҵогьы дара ажәлар рҟынтәи иалхыз ракәын.

Абраҟа мыцхәы иқәнагоуп XIX -тәи ашәышықәса актәи азыбжазы Кавказ иаҭааз британиатәи аҧшыхәҩы Џьон Белл иажәақәа: «Что же должно быть показателем совершенства системы общественного устройства? – безопасность граждан, степень их благополучия, не так ли? На Кавказе такие порядки, системы управления, какие не встретишь нигде в мире. Население не обременено налогами, у них нет регулярной армии, ни судеи, ни прокуроров, ни заключенных. Полиция и тюрьмы тоже

отсутствуют. Образ жизни этих людей в общественных местах безупречен, они сами определяют границы своей свободы»//Роль неофициальной дипломатии в миротворческом процессе. Ирвайн (США), 1999. С.74.

Аиашаз, аетнос араҟа еиднакылоз ауааҧсыра иаҳа акыр еизаагәан, имарианы елибакааауан, еихаҵгылон, еицхырааауан, еилаҵәан иҟан акаршәарақәа рҟны инхоз рааста. Урҭ еидызкылоз асоциалтә механизмқәа рацәан (агәылара, аиуара, аибабара уб.иҵ.). Аетнос еиднакылоз ауааҧсыра уарла-шәарламзар зегьы иара абри аетнос аҩныҵҟа аазара зауз ракәын. Урҭ зегьы ирыман рхатәы хдырра «Ҳара», рхатәы бызшәа, рхатәы культура иадкыланы акәын рхы шеилыркааауаз (самоидентификация), даеа культурак рхы аладырҩашьазомызт. Аетнос аҩныҵҟа еиланхоз ауааҧсыра етнокультуратә хылҵшьҭрала, мамзаргьы динла еилаҧсазамызт. Уи аҩныҵҟа еиҿкаан амонокультуратә дунеи.

Ҳәарас иаҭахузеи, аетнос еиднакылоз ауаа рсоциалтә ҭагылазаашьа еиҧшымызт. Урҭ шон структурала: иҟан амал уаа, ишаанагара иҟаз, иҕарызгьы уб.иҵ. Социалла, иаҳаразакгьы мала, аиуеиҧшымра иацын агәынамзара, аха уи «аус зуаз» асистема аҧсахра аҟынза инаргомызт. Асоциалтә гәынамзарақәа имырҕыҕкәа иазларызбашаз амеханизмқәагь рыман. Аус злаз араҟа, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, ҭоурыхла ишьақәгылаз асоциалтә система еиқәырханы (кьыс амакәа) иҟалаша аамҭахь аиагаракәын. Даеак ала иаҳҳәозар, иҟалаша аамҭа асоциалтә хаҿсахьа еиҧшзар акәын иҳаҩсхьоу аамҭа. Асоциалтә рҿиара араҟа ҧыжәара амазамызт. Аҧыжәара змаз араҟа, иаҭах исҳәоит, *иҟаз ишыҟоу аиқәырхаракәын*. Уи иабзоураны кавказтәи аетнос ишьҭнахит аконсервативтә ҟазшьа. Аратәи аетнос, акаршәарақәа рҿы иҟаз аетносқәа ирҿаҳарҧшуазар, ҭоурыхла иаҳа анарха аман, иаҳа *иаркын*, аҧсабаратә нормақәа ирышьашәалан еиҿкаан.

Аҩныҵҟатәи асоциалтә функциақәа реиҧш аетнос имҩаҧнагон иара убасгьы адәахьтәи афункциақәа. Аетносқәа рылакәын кавказтәи акультуратә ландшафт шышьқәгылаз. Урҭ иаркыз социалтә еиҿкаарақәан, аха дара-дара мыцхәгьы еизаагәан еиҿцааyан, имарианы еилибакааауан. Ажәытә Кавказ иқәынхоз аетносқәа рхыҧхьазара даара ирацәан, аха урҭ еилартатамызт. Иарбанзаалакь аетнос, иагьа имаҷзаргьы, иман ахатәы территориа. Уи *ҳаҧсадгьыл* оуп ирыҧхьазон аетнос еиднакылоз ауааҧсыра. Ари атерриториа ҳәаақәҵан. Иалкаан азәгьы ишимыхьчозгьы аетнос атерриториа аҳәаақәа, урҭ урла-шәарламзар азәгьы еилеигазомызт. Атәым дгьыл ампыҵахалара ҵасым ҳәа иҧхьазан араҟа. Ҵоуп, иалшон етноск аҟынтәи гәыҧк ақәылара ҟарҵар даеа етноск аганахь, аха иқәылоз зышьҭаз адгьыл акәзамызт. Иалшон аетносқәа рыбжьара аибашьра ҟаларгьы, ирыбжьаз аҳәаақәа рыҧсахыргьы, аха ус еиҧш иҟаз аҭорыхтә хҭысқәа араҟа даараза имаҷын. Иалшон аетносқәа ирымаз еиуеиҧшымрақәа ицәырыргар реиҭаниааирәҿы ауадаҩрақәа, аха убри аамҭазы реиуеиҧшымрақәа рыла иагьхеибарҭәааyан.

Иазгәаҭатәуа араҟа: кавказтәи аетносқәа *адәахьала* ҳанрыхәаҧшуа азнык азы еиҧшымызшәа иаабоит. Еиҧшым урҭ бызшәала, ққьабзла уб.иҵ. Аха *ҩныҵҟала* ҳаргәылалар, иҳамбар залшом урҭ зегьы социалтә архитектурас ирымаз *акы шакәыз*. Урҭ зегьы социалла *еиҧшны еиҿкаан*. Етносла еиҧшымыз ауаа

ахәшьаратә системас ирымаз акакәын. Бызшәала, ма дәеак ала еиҧшымзаргы, кавказаа зегьы *культуратә типла* еиҧшын. Абри иаҳнаҭоит азин кавказтәи акультура агьырҭ акультуракәа рылкаара.

Хыхь иаҳҳәаз, инагзаны акәымзаргы, ианыҧшуеит кавказтәи акультура атип ашьақәгылараҿы аҧсабара «иҟанаҵоз ацхыраара». Аха ари иаанагом кавказтәи акультура атип ааҧшра ҧсабарала мацара азнеира азхоит ҳәа. Аҧсабара иҟанаҵоз араҟа, ԥаҧхьа иаҵшьны иазгәаҳҭап, *ацхыраара* акәын, акультура зырҿиоз – *ауаа* ракәын. Амала убри аамҭазы аҧсабара ирзыҧнаҵәаз аҧҟаракәеи, анормақәеи ирықәныҟәон. Ус анакәха, кавказтәи акультура, аҧсуа культурагьы налаҵаны, атипологиа азҵаара ахцәажәара макьаназ инагзазам. Уи ԥаҧхьа ҳаҧхьаҟа ҳазыхынҳәыр акәхоит.

Асахьа 1. Ихадоу атерминқәа

Асахьа 2. Аметодологиа

Асахьа 3. Аҧсны ахсаала

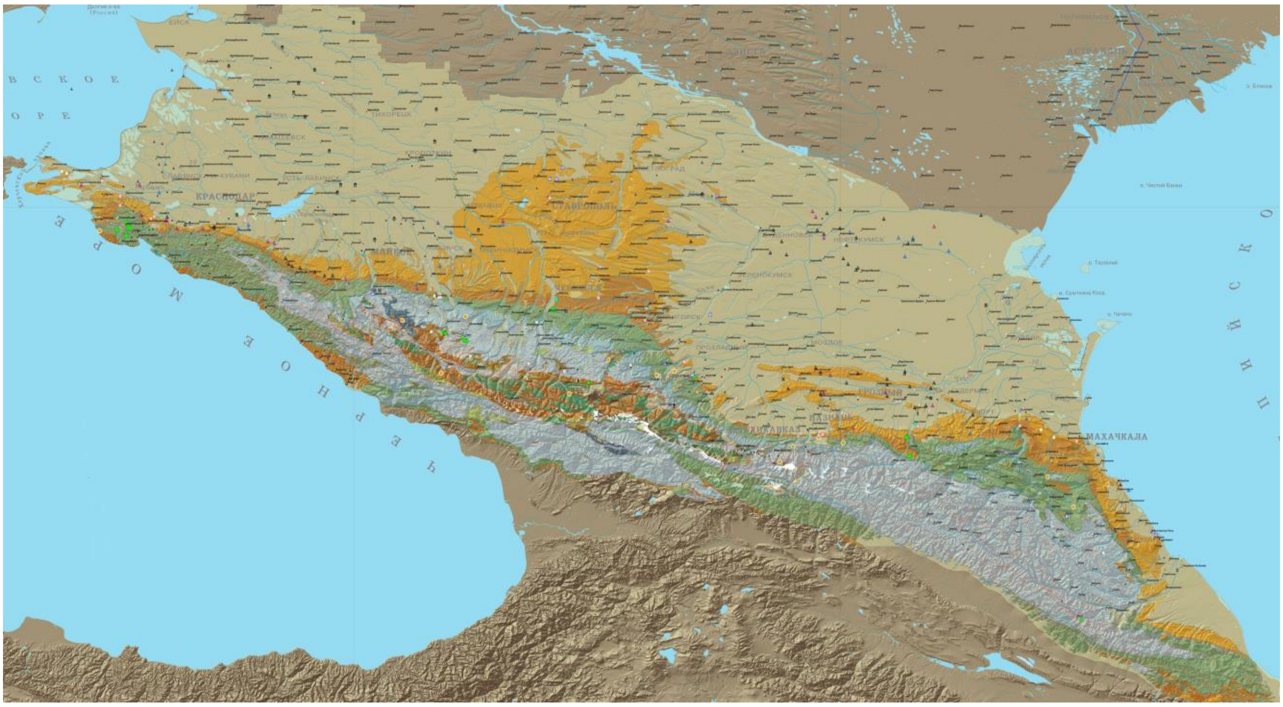

Асахьа 4. Кавказ ахсаала